

СВЯТО В ПОЛТАВІ

І ПАМ'ЯТНИК

Нарешті ми їдемо в Полтаву. Позаду роки чекання, турбот, неспокою, зв'язаних із спорудженням пам'ятника Іванові Котляревському, зачинателів, батькові української літератури, авторів "Енеїди" і "Наталки Полтавки".

Чого тільки не навидумували царські держиморди, чиновники-крючкотвори, аби "не допустити", "заборонити" перший пам'ятник українському письменникові на території імперії — тюрми народів.

Царський уряд довгий час не давав дозволу на спорудження пам'ятника. А потім, давши вже дозвіл, зробив усе, щоб затягнути, а то й зовсім провалити його відкриття. Так, наприклад, було оголошено, що збір громадських коштів на пам'ятник можна проводити лише в межах Полтавської губернії. Мстили народному співцеві пани та підпанки, нащадки тих старшин, яких у змальованому Котляревським пеклі "за те там мордували і жарили з усіх боків, що людям льюти не давали і ставили їх за скотів". Засідаючи в полтавській міській думі, вони тихою сапою підкопувались під саму ідею ювілею, всіляко намагались звести нанівець справу спорудження пам'ятника.

Прогресивним діячам культури — полтавцям, серед яких було багато друзів батька (Панас Мирний, Г. Маркевич та ін.), — багато довелося витратити сил, щоб довести будівництво пам'ятника до кінця.

Так, зокрема, щоб добитись остаточного дозволу влади, Г. Маркевич на одному з засідань міської думи нагадав про активну, енергійну участь Котляревського в ополченні 1812 року (Котляревський, як відомо, сформував 5-й козацький полк). Зрозуміло, після цього владі було вже незручно заборонити пам'ятник патріоту, герою 1812 року. Мій батько знав усе це з листів Панаса Мирного, Маркевича та інших полтавців.

Відкриття пам'ятника Котляревському, першого пам'ятника українському письменнику в царській Росії, було для батька, як і для всіх чесних людей на Україні, великою подією.

- Треба, щоб це свято нашої культури стало святом всенародним, святом усієї України, — часто повторював він, поринувши з головою у

підготовку програми великого урочистого концерту та інші заходи, пов'язані з цією подією.

Пам'ятаю, як домагався батько, щоб на свято були обов'язково запрошені наші, як він казав, кривні брати-галичани.

Який крик і галас підняли тут деякі "верноподданніе" полтавські пани, праві земці (учасники різних чорносотенних банд):

- І на постріл не пускати галичан, тих австрійських шпигунів, сіячів "вредных мыслей".

Полтавський губернатор таки заборонив був участь у святі галичан, та вишло інакше.

...Батько настільки був заклопотаний підготовкою до свята, що додому щодня приходив опівночі. Коли йшлося про громадську справу, він забував і втому, і своє хворе серце.

У дні підготовки до ювілею, хоч доводилось воювати чимало з "киводержавієм", батько вражав своєю вірою, бадьорістю. Взагалі оптимізм був чи не найхарактернішою рисою його характеру. Ніхто з друзів і домашніх ніколи не чув від нього того нудного песимістичного скиглення, за яким люди часто ховають свою душевну спустошеність. Сила творчого духу буяла в ньому, і, може, тому він ніколи не втрачав енергії, надії. Той, хто приходив до нього побитий життям, дріб'язковими сварками, суєтою, нерідко повертався з вірою в серці.

Звичайно, як і в кожній живій людини, у нього були свої вади. З надмірною добротою і мало не дитячою довірливістю уживалась в ньому така ж надмірна запальність. Спалахував одразу, мов сірник, увесь червонів, хоч іноді провина й не варта була того грізного гніву. Батько знав свою ваду і, як міг, боровся з нею, вдаючись до улюбленого ним рецепту: перше, ніж у гніві вимовити слово, — сім раз проведи язиком по піднебінню. Але злопам'ятним він не був ніколи. Як скоро спалахував, так скоро й відходив. Заздрість, підступ, холодну злобу, обмову зневажав, як щось найбридкіше. Найчастіше справедливий гнів його викликали бязгузтво, зрада товариству, суспільній справі.

"І все те боїться, холопствує, продає букву за буквою. І чого воно боїться, і кого боїться?" Того, що все вирива до останнього, і, вириваючи, викрадаючи, ще і в морду б'є. Адже

ж од його ні ласкою, ні бійкою довіку нічого не вимантациш, бо треба ж хоч і єзуїтством, хоч азійським лукавством одбирати, викрадати своє. Скажете — це ж дріб'язок; коли ж усе велике самі продали, прогавили, проспали, так треба ж хоч за дріб'язок чіплятись. Нас і ненавидять, зневажають вороги, що ми — чиновні душі на законном, легальном основанні своє продаємо, зубами не вириваємо, не виборюємо. Шевченко каже: “Схаменіться, недолюди, багном не оскверніте образ Божий!”*

Глядіть же, не прогавте Слов'янщини: чехів, сербів, поляків, болгар і інших. Здобудьте адреси їх знаменитих осіб й інституцій. Європу теж”.

Отак писав батько в своєму листі до Г. І. Маркевича, обурений тим, що “свинячі рила городського самоуправління” Полтави та місцеві члени ювілейної комісії збираються “разом з урядом утопити наше свято у багнюці” і зробити його “келейно, для себе”.

“...Що ви собі думаєте?.. З Галичини пишуть і кажуть, що не чують нічого з Полтавщини... Я послав ще в юні всі адреси Київські, Львівські і які в голову прийшли, а ви досі нікому нічого не написали. Це ж зрада!”

Страшне слово “зрада”, боляче ранить воно чесну людину. У нестримному гніві Микола Віталійович і не подумав, що Маркевич, який стільки зробив для ювілею, може образитись. А саме так і трапилось. І Микола Віталійович не впадає в амбіцію, а одразу відгукується таким щирим словом, що хмаринка в його сунках з Маркевичем одразу розсіюється.

“Простіть, простіть, простіть, — вибачте, друже любий, коханий Григорію Іпатовичу, за різкі слова, які зроду “ad hominem” (по щирості) не малися мною в замірі”.

Але й у цьому листі, вибачаючись за невільну різкість, Микола Віталійович не поступається головним: “Коли я писав так різко, то мав на увазі виключно комісію славетну, а не Вас, бо вона ж довела до скандалу, засилаючи запросини за місяць до свята, тямлючи добре, що це ж глухе літо, коли в городах ні-

кого нема. Значиться, треба було рахувати, що за 2-3 місяці розіслати, щоб люди приміли зібратися, обміркувати, вибрати делегата, написати адресу. Ну а тепер що ж буде з цього дива? Ну хіба ж це не зрада справи?!”

Прекрасний був батько в хвилини гніву. Не знав він ні в чому половини. Як любив, то вже всім серцем, а коли ненавидів — то теж по-справжньому. Таким був і в дружбі, і в будь-якому “общественному” ділі, за яке брався. Як грати — так грати, співати — так співати. “Без оркестру кантати у вас не буде, не дам... — писав він тому ж Маркевичу. — Нема чого мене просити, щоб я “снизощел” на келейне виконання душ 80 хору під акомпанемент фортепіанчика”.

На цей раз батькові довелося взяти на себе досить-таки важкі зобов'язання. З Києва весь хор не повезеш, і він змушений був дбати про підготовку двох частин хору — київської і полтавської. Оркестр був київській. Репетиції йшли водночас і в Києві, і в Полтаві — за однією програмою.

І ось нарешті позаду щоденні репетиції, клопоти, тривоги. Ми їдемо в Полтаву! У нашому вагоні, здається, представники усього літературного й артистичного Києва: солісти опери, Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський, хор батька, громадська делегація з великим вінком, що буде покладений до підніжжя пам'ятника. Батько на рідкість бадьорий, веселий.

- Радий я за свого земляка (так називав він Котляревського). Адже як не хитрували Начальники, п'явки людські,
І всі прокляті писарі,
Ісправники все ваканцьові,
Судді і стряпчі безтолкові,
Повірені, секретарі, —

що не вигадували підлі родичі, а прийшлося їм, як мовив би пан Возний, тее-то як його, відступити. Пам'ятник батькові нашому, зачинателю письменства українського і театру, стоїть і стоятиме віки.

Всі у вагоні зустріли цю імпровізовану промову Миколи Віталійовича дружними оплесками.

З великою, неприхованою любов'ю говорив він всю дорогу про Котляревського.

- Великий правдолюб і народолюб, він перший оживив літературу і сцену словом народним. Вже цим він заслужив нашу вічну шану.

* Неточно. У поемі Т. Шевченка “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє” ці слова звучать так:

Схаменіться, недолюди...

Умийтеся! образ Божий

Багном не скверніте

(Шевченко Т. Кобзар. — К., 1963. — С. 306-307).

Розповідав батько і про те, що вивчив напам'ять майже всю “Енеїду” ще студентом, і тут же став декламувати окремі фрагменти знаменитої поеми. Не витримав і Михайло Старицький, вступив у змагання з ним. Не знаю, чи хто коли читатиме так “Енеїду”!

Почав Михайло Петрович, добре пам'ятаю, з третьої частини поеми. Услід за Енеєм, парубком моторним, провів він нас по всьому пеклу. Скупий на жести, Старицький всі свої почуття — ненависть, зневагу — вкладав у голос, інтонацію, то в'їдливу й насмішливу, то грізну.

*Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам,
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслугі, як котам.
Тут всякі були цехмістри,
І ратмани, і бургомістри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошки лупили
І одбирали хабарі.
І всі розумні філософи,
Що в світі вчили мудрувать;
Ченці, попи і крутопопи,
Мирян, щоб знали научать;
Щоб не ганялись за гривнями,
Щоб не возились з попадями,
Та знали церков щоб одну;
Ксьондзи до баб щоб не їржали,
А мудрі звідз щоб не знімали, —
Були в огні на самім дну.*

Мені здається, що саме це читання допомогло мені більше, ніж будь-коли раніше, усвідомити, якою викривальною, гострою сатирою на панів була “Енеїда”. Хоч деякі панки-літературознавці не бачили в ній нічого, крім “травестійно-бурлескного кривляння”.

З особливою майстерністю читав, точніше, грав, Старицький сцени на Олімпі. Перед нами, мов живі, постали такі небожественні боги й богині, розпусні, вічно п'яні, ненажерливі й жорстокі, як і земні боги — царі. Захоплений змаганням з Старицьким і прилюдно визнаючи свою “поразку”, батько ні на хвилину не забував про мету подорожі, не переставав дбати про святковий концерт. В дорозі він улаштував аж дві “генеральні” співанки вже “а капела”, стежив навіть за тим, щоб хто з хористів, не дай Бог, не застудив собі горло.

- Пам'ятайте, друзі, не одна Полтава, вся Україна слухатиме нас. Думаю, що все буде гаразд, — підбадьорював він усіх.

В розмовах, співах, декламаціях час минув непомітно. Ось і Полтава. Уквітчана, святкова. Нас зустрічає делегація полтавської інтелігенції. Батька запрошує до себе один з найактивніших місцевих громадських діячів — адвокат Дмитрієв. В той же день батько, не гаючись, звів обидві частини хору (київську і полтавську), потім хор з оркестром і співаками-солістами. Треба було поспішати. Співанка продовжувалась кілька годин. Нарешті батько заспокоївся.

- Досить на сьогодні, друзі. Здається, все буде гаразд.

На вулицях Полтави гомін, святковий натовп. Тільки й чути: “Ось як! І Садовський з трупою прибув”, “І ви приїхали? Як довго, добродію, ми не бачились”, “А галичани, дивись, теж тут”.

Батькові ні на хвилину не було спочинку: то треба делегацію зустріти, то ще раз обміркувати важливу деталь у програмі концерту. І він всюди встигав, радий, що може чимсь допомогти. Саме таке життя він любив, почував себе, як риба в воді, занурюючись у гущавину бурхливого громадського моря, в яке, хай на короткий час, перетворилась старенька, тиха Полтава.

...Настав час відкриття пам'ятника.

На майдані — тисячі людей, найбільше селян, що прибули навіть з найвіддаленіших сіл Полтавщини.

Коло п'єдесталу — організатори свята, члени земства і міської думи, а навкруги гості з усієї України. Так тихо, що, здається, чути, як б'ються сотні сердець. Ось і стрічка перерізана. Падає покривало.

З високого постаменту озирає натовп Іван Котляревський, ще зовсім молодий. Мабуть, так він виглядав, коли писав перші розділи своєї вічно живої “Енеїди”. Як водиться, почались промови — і процедурно-офіційні, і щирі, сердечні... Біля промовців стояли “невідомі”, одягнені в цивільне вбрання. Всі знали — вони стежать, щоб, як попереджено заздалегідь, ніяких крамольних “зажигательных” промов не було.

Після офіційної частини пани поїхали, і одразу не стало видно фраків, багатого жіночого вбрання. Усе заповонив квітчастий одяг полтавського села. Плахти, запаски, вишивані сорочки буквально обліпили підніжжя пам'ятника, а між ними, мов дуби серед берізок, виділили-

ся статечні, поважні селяни в чумарках і брилях. То рідні брати і сестри “Наталки Полтавки”, онуки й правнуки старої Терпилихи прийшли, щоб уклонитись низько своєму співцеві.

Починалось бабине літо. Стояв напрочуд теплий серпневий день. Освітлений яскравим промінням, зігрітий сонцем і народною любов'ю, бронзовий Котляревський ласкаво посміхався людям, яким служив і вірою, і правдою все своє життя. Ця “неофіційна”, непередбачена програмою зустріч народу з Котляревським найбільше схвилювала батька. Якись незнайомі люди підходили до нас, цілувались з батьком, як на Великдень, поздоровляли...

Того ж вечора відбулось урочисте засідання міської думи з промовами, звітом по спорудженню пам'ятника і, що виходило за рамки офіційної сторони, із змістовною промовою про художньо-літературне значення творів І. П. Котляревського і його заслуги. На кінець засідання — проголошення і читання привітань, які надійшли від багатьох установ і окремих осіб.

На другий день свят, 31 серпня, відбувся загальнодоступний літературно-музичний ранок комісії народних читань, що складався з читання біографії Котляревського, фрагментів з його творів, “туманних картин”, пов'язаних з життям і діяльністю поета, вокальних номерів з “Наталки Полтавки”, уривків з “Енеїди”, ілюстрованих теж туманними картинами”.

Вдень відбувся бенкет-обід, влаштований містом для почесних гостей. Організатори бенкету з поваги до Котляревського вирішили повторити знаменитий “обід у Дідони”.

Чого тільки не було на довжелезних дубових столах:

*Тут їли різніі потрави,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарніі приправи
З нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хрину,
І локшину на переміну,
Потім з підлевою індик;
На закуску куліш і каша.
Лемішку, зубці, путрю, квашу,
І з маком медовий шулик.
І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Куривсь для духу яловець.*

За обідом знову, як водиться, виголошувались промови, тости. Та надто вже різно-

шерста була публіка. Навіть “обід Дідони” не допоміг, не надав зустрічі невимушеного дружнього характеру. Батька, як почесного гостя, посадили поруч з головою думи, і видно було по ньому, що він з нетерпінням чекає кінця обов'язкової, та мало приємної для нього процедури. Батька тягло “до своїх”.

Від офіційних бенкетів, зборів він відпочивав у товаристві Панаса Мирного і Нечуя-Левицького, М. Старицького, В. Самійленка, у дружніх розмовах з П. Саксаганським і Карпенком-Карим та з галицькими делегатами.

Полтава стала в ці дні “столицею”, центром української культури. То тут, то там в будинках полтавців, де зупинились видатні письменники, артисти, виникали стихійні збори, дискусії про політичне та громадсько-культурне життя на місцях. Вся Полтава святкувала офіційно, тому і неофіційні збори, де частенько-таки виголошувались “крамольні”, не дозволені на території Російської імперії промови, обійшлись без інцидентів.

Пам'ятаю одні такі “стихійні” збори. Зібралось багатенько полтавців-інтелігентів. Зайшла мова про “війну” за пам'ятник Котляревському, про підлі маневри “правих” членів думи.

- Що казати, — не витримав батько, — немало ще у нас людців, які цураються свого народу, слова рідного. Плазують перед “кроводержавієм”, п'ють горілочку, розважають себе анекдотами “про дурного хохла” і називають себе малоросами. Але, слава Богу, є ще в Полтаві справжні люди. їм хотів би я нагадати слова нашого великого земляка Івана Котляревського:

*Де общее добро в упадку,
Покинь отця, покинь і матку*;
Лети повинність ісправлять!*

- Все ж гадаю, що таке велике для України свято, як відкриття пам'ятника Іванові Котляревському, повинно розкрити очі багатьом. — Тут батько процитував Шевченкові пророчі слова:

*Незрячі прозрять...
Нічим отверзуться вуста,
Прорветься слово, як вода,*

* Неточно. В “Енеїді” І.Котляревського цей рядок звучить так:

*Забудь отця, забудь і матку.
(Котляревський І. “Енеїда”. — К., 1989. — С. 140)*

*І дєбрь-пустиня неполита,
Зділющою водою вмита,
Прокинься...*

В залі Просвітительського товариства імені Гоголя відбувся урочистий вечір, присвячений Котляревському. У першому відділі було показано “Наталку Полтавку”. М. Л. Кропивницький грав виборного Макогоненка, М. К. Садовський — Миколу, І. К. Карпенко-Карий — возного Тетерваковського, С. В. Тобілевич — Терпилиху. Молоді виконавці — Л. П. Ліницька (Наталка) і А. А. Жулинський (Петро) теж виявились гідними партнерами своїх вчителів, корифеїв української сцени.

Полтавців нелегко було здивувати “Наталкою Полтавкою”. Вони знали напам’ять не те що всі пісні, а кожну репліку. Та з тієї хвилини, коли на сцені з’явився Карпенко-Карий — Возний, у залі ні на хвилину не вщухав сміх. Карпенко-Карий — Возний, статечний, повний поваги до своєї власної особи, серйозно вірив у все те, що він робив або говорив на сцені. І свою знамениту пісеньку “Всякому городу нрав і права...” він проспівав серйозно, як б сказав, побожно, як “Отче наш”.

Крім Возного, мені найбільше сподобався Садовський — Микола, живе втілення волелюбства, вірності, природної дотепності, чудових рис народу українського. Він одразу завоював серця глядачів особливою простотою, щирістю, сердечністю.

Починається другий, концертний відділ вечора. На святковій сцені в національному вбранні учасники хору: синіють широкі козацькі штани, червоніють польові маки на вишитих сорочках.

Ось і батько у незмінному диригентському фракку. Мить — і блискуча диригентська паличка злітає вгору... Лунають перші звуки оркестрового вступу кантати “На вічну пам’ять Котляревському”.

Ця кантата на слова Шевченка посправжньому урочисто прозвучала в Полтаві. Я стояв на сцені за хором і весь час спостерігав за батьком. Як тільки загравав оркестр, він, здавалось, зовсім забув про залу, про

святкове оточення. Кожен рух, вся його постань були звернені до хористів і оркестрантів. “Соловейком” названо в кантаті Котляревського. Глибоким сумом пройнятий голос соліста:

*Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину.
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питаї: не знає.*

Хор, ніби відповідаючи солістові, урочисто співає славу, стверджує безсмертя поета:

*Все сумує — тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмер кобзар, бо навіки
Його привітала.*

Коли дійшли до величного фіналу і весь хор урочисто заспівав:

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди.
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть, —*

немов буря пронеслась по залі і всіх підняла з місць. Довго не вщухали оплески, захоплені вигуки. Стоячи вшанували посланці всієї України великих творців вічно живого слова — Шевченка, Котляревського і творця полум’яних звуків — Миколу Лисенка. Підбадьорений такою незвичайною зустріччю, хор з неменшим піднесенням виконав історичну пісню часів Богдана Хмельницького “Гей, не дивуйте, добрії люди”.

Закінчився вечір живою картинкою, де був показаний Котляревський в колі героїв своїх творів. Полтавці піднесли батькові великий вінок. Немало теплих і щирих слів було сказано йому в той вечір. З великим успіхом поздоровив його і Панас Мирний.

Шанування Котляревського вилилось у початок святкування 35-річного ювілею творчої діяльності Миколи Лисенка, яке незабаром відзначала вся Україна.

м. Київ

The article is dedicated to the 120th anniversary of Ostap Lysenko, the great Ukrainian musicologist, a choral conductor, a pedagogue and a public figure, M. Lysenko's son. The author reconstructs his portrait as a master and a public figure. O. Lysenko's autobiography, the recollections of his colleagues and pupils are given as well. A chapter from the book by O. Lysenko "Festivities in Poltava" about the building of Kotlyarevskiy monument is also published.